

Русин Русинов

УПОТРЕБА НА ПРЕПИНАТЕЛНИЯ ЗНАК ТИРЕ В "ПЕСНИ И СТИХОТВОРЕНИЯ ОТ БОТЙОВА И СТАМБОЛОВА" (1875)

Съвременната българска пунктуация се формира през епохата на Възраждането под влияние на пунктуацията в руския език, която е от немски тип, т. е. употребата на отделните препинателни знаци се основава преди всичко на смислово-синтактичният принцип¹. В пунктуационните системи от немски тип, сравнени с пунктуационните системи от френски тип², по-широко и по-последователно от синтактично гледище се употребяват препинателните знаци запетая и тире. Но в пунктуационната система на руския език през XIX в. по-значително участие, отколкото днес, има и интонационният принцип, чието прилагане позволява да се отделят с препинателен знак и синтагми с повишена смислова или емоционална натовареност, т. е. препинателен знак, обикновено запетая или тире, се поставя и там, където минава не синтактична, и синтагматична граница.

Основните положения за употреба на отделните препинателни знаци се утвърждават в процеса на замяна на църковнославянската азбучна система с гражданската азбука, въпреки че и преди това в някои книги, печатани с черковнославянски букви, се приема, най-вече от руски възпитаници (напр. Ив. Богоров и др.), съвременна пунктуация.

Оказва се, че пунктуационната система има относително самостоятелен характер, поради което въвеждането на съвременните пунктуационни знаци и правила в някои отношения изпреварва пълното изоставяне на черковнославянската графика. Това се дължи на влияние от други книжовни езици (гръцки, сръбски и др.), но най-вече на руски език, тъй като книжнина на този език започва да прониква у нас още през първите десетилетия на XIX в., като с всяко ново десетилетие количеството ѝ се увеличава. Освен това значителен брой учители и книжовници получават образование в Русия и практически овладяват руската пунктуация.

Христо Ботев е сред българските творци през Възраждането, които се отнасят извънредно сериозно към употребата на препинателните знаци. Той критикува автора на една статия във в. "Напредък", заедно "не знае даже де се употребява запетая"³, т. е. за поета и публициста Ботев употребата на препина-

телните знаци е извънредно важна съставка на писмената реч. У него употребата на препинателните знаци има съвременен характер. Той усвоява употребата на препинателните знаци по различни пътища: по време на учението си в Калофер, по време на учението си в Русия, чрез четене на българска и руска книжнина и най-после в процеса в собствената си книжовна практика. Забелязва се известно влияние и от пунктуационната практика на Каравелов, но впоследствие той достига до по-умело и целесъобразно използване на някои препинателни знаци. Най-последователен в пунктуационно отношение е Хр. Ботев във в. "Знаме" и в "Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова" (1875), но до тази изрядност не достига изведнъж — във в. "Дума на българските емигранти" (1871) все още има случаи, когато се пропуска употребата на някои препинателни знаци, най-често запетая, а в други случаи не е избран най-подходящият за случая препинателен знак.

Все пак най-взискателен и грижлив е Хр. Ботев към пунктуацията в стихотворенията си. В отделните им публикации пунктуационните промени не са значителни, но ясно се долавя стремежът му към адекватност и последователност в употребата на препинателните знаци, като последната му воля е отразена в "Песни и стихотворения".

Няма съмнение, че починът за отпечатване на "Песни и стихотворения" принадлежи на Ботев, че той е поканил за участие в нея и своя приятел и съратник Стефан Стамболов, тъй като някои от стихотворенията му, макар и с ниска художествена стойност, са били популярни сред "хъшовете" като песни. Правилно в нашата наука се утвърждава схващането, "че издаването на книжката "Песни и стихотворения" е органично свързано с подготовката на предстоящото голямо въстание"⁴. С пропагандното и революционно въздействие на книжката се обяснява и присъствието на Стамболови стихотворения⁵, което е и неравностойно — Ст. Стамболов участва само с пет стихотворения, докато Ботев е включил 16 свои творби.

През 1875 г. Хр. Ботев е вече разгърнал напълно поетическото си дарование, а Ст. Стамболов е все още начеващ поет, който пристъпва към писане на "песни и стихотворения" не толкова поради поетическа дарба, колкото поради желанието си да разпали революционния дух на българите. От поместените пет негови стихотворения е печатано преди това само едно — "Пиеница" (Читалище, V, 2, 20.I.1875, с. 79). По това време книжовната реч на Стамболов още не е достатъчно обработена. Тепърва, след смъртта на Ботев, той ще поеме редактирането на в. "Нова България" и ще се включи по-активно в периодичния печат. Неопитността на Стамболов по отношение на книжовния език се долавя не само от някои места в езика на стихотворенията му, но и от употребата на препинателните знаци. Не винаги изборът на съответния препинателен знак е достатъчно мотивиран. Има основание да се смята, че Ботев не се е месил в текста на Стамболовите стихотворения, нито пък е правил поправки в употребените от него препинателни знаци.

След запетаята по честота на употреба в рамките на изречението идва тирето. Това не е случайно. Знакът **тире**, както се знае, има по-свободна употреба, а може да се употребява и вместо някои други препинателни знаци (запетая, двоеточие, скоби). По умелата употреба на този знак може да се оценява степента на овладяване на пунктуацията и нейното творческо прилагане в писмената реч. По Ботево и Стамболово време употребата на тире още не е кодифицирана пълно в граматическите ръководства. В "Основа за българска граматика" (1858) от Й. Груев, по която е учил Ботев в Калофер, се посочва, че тире (дълга чертица) се пише при пряка реч в диалог, при изпускане на дума и "когато изведнъж се промени разумът, като: той изпадна в тежка болест, запре да яде, забурави ся и — остана жив"⁶. Интересно е последното указание, че с тире се отделя изречение, чието съдържание е неочаквано по отношение на съдържанието на предходното изречение. Същите случаи на употребата на тире се посочват и в най-хубавата възрожденска граматика — "Грамматика за новобългарския език" (1868) от Ив. Момчилов.

Хр. Ботев е усвоил употребата на знака **тире** не от граматическите ръководства, а в процеса на разгръщане на книжовната си дейност, като в немалко случаи се води и от личния си усет за значението (функциите) и употребата на този препинателен знак. В "Песни и стихотворения" Ботев употребява знака **тире** общо 61 пъти, като в 50 случая е използван самостоятелно; в останалите 11 случая е в съчетание със знака **запетая**. В петте стихотворения на Ст. Стамболов тирето присъства 15 пъти, като в 7 от случаите, т. е. в почти половината случаи, е в съчетание със **запетая**. Стамболов не притежава творческата свобода на Ботев да си служи самостоятелно със знака **тире**, а го използва преди всичко като допълнителен знак към **запетаята**.

В следващите редове ще анализирам употребата на знака **тире** от Хр. Ботев и Ст. Стамболов в "Песни и стихотворения", като съпоставя някои случаи у двамата и направя конкретни изводи.

Просто изречение

1. Е д н о р о д н и ч а с т и. Ботев и Стамболов използват тире в случаи, когато има еднородни части към дума или израз с обобщаващо значение, напр.:

Ще умре един от нас —
ил мъжът ти, или аз!

(Хр. Ботев "Ней")

Нож, куршуми, кол, бесилки —
нищо зарад нас!

(Ст. Стамболов "Над караисинските херои")

В примера от Ботев обобщаващо значение има словосъчетанието "един от нас", а еднородните части се намират след него. У Стамболов пък еднородните части се намират пред израза с обобщаващо значение — "нищо зарад нас".

2. О б о с о б е н и ч а с т и. У Хр. Ботев, в това число и в поезията му,

обособените части са обикнато изразно средство не само защото чрез тях се постига синтактична гъвкавост и разнообразие, но и защото чрез тях определена изреченска част се натоварва смислово. Когато смисловото натоварване е по-силно по степен, поетът предпочита да си служи с тире вместо със запетая, като в зависимост от позицията на обособената част се използва единично или оградящо тире. По-силно обособяване се среща преди всичко при приложенията и определенията, напр.:

Пък и твойта й душа няма

на глас божий — плач народен!

(Хр. Ботев "Към брата си")

И в това царство кърваво, грешно,

царство на скърби — зло безконечно!

(Хр. Ботев "Борба")

Намръщен само с глава той сочи

на сган избрана — рояк скотове.

(Хр. Ботев "Елегия")

Та сичко младо под нож да легне

за свети Герги — божи разбойник...

(Хр. Ботев "Гергьовден")

Среща се обособено приложение към обръщение:

Ах, мале — майко юнашка!

(Хр. Ботев "На прощаване")

Освен с обособени приложения Ботев си служи и с обособени определения и сказуемни определения:

Дълбоко ще ми въздъхнат

две сърца мили за мене — нейното, майко, и твойто!

(Хр. Ботев "На прощаване")

И той я гледа — мила, засмяна!

(Хр. Ботев "Хаджи Димитър")

Удвоеният подлог у Ботев е стилистичен похват за смисловото му натоварване, което умело се постига посредством тире:

На — днес богати и сиромаси,

пиени там — те песни пеят

и хвалат с попът бога и царят...

(Хр. Ботев "Гергьовден")

А момите — те играят

подир дружинки засевки,

(Хр. Ботев "Странник")

В стихотворенията на Ст. Стамболов обособените части са рядкост, но когато е нужно, и той използва по-силното обособяване, напр.:

И хвъркаше високо

мойта мисъл — орел

(Ст. Стамболов "Пиеница")

У Стамболов също има случай на обособяване на удвоен подлог, напр.:

На почет са само онез —
богатите с желтици

(Ст. Стамболов "Знаети ли кой съм аз?")

Умение да се използват стилистичните възможности на по-силното обособяване проличава в следния пример:

А е мълчал и приготвил
в дъното си сам —
гъста лава, прах и пепел,
огън смесен с дим

(Ст. Стамболов "Над караисинските херои")

Има основание да се мисли, че Ст. Стамболов се е учил от Ботев да си служи с обособени части и при по-силно обособяване да ги отделя с тире.

3. В м е т н а т и д у м и и и з р а з и. У Хр. Ботев вметнатите изрази обикновено имат въпросителен характер, като с тях се цели да бъде привлечено вниманието на читателя. Това му дава основание да ги отделя с тире, напр.:

Друг път — помниш? — лани беше

(Хр. Ботев "Зададе се облак тъмен")

Само, знайте, за парата
като човек — що да прави?
продава си и душата

(Хр. Ботев "Патриот")

В последния пример бихме очаквали тире и след въпросителния знак, но липсата му вероятно се обяснява с края на стиховия ред, а може да бъде и случаен пропуск.

В стихотворенията на Ст. Стамболов не се откриват вметнати изрази, отделени с тирета.

4. О б р ъ щ е н и е. Хр. Ботев пише тире след обръщение, за да отбележи по-значителна пауза, и по тоя начин смислово да акцентува на следващото изречение, напр.:

Ти излез, майко — питай ги,
де ти е чедо остало?

(Хр. Ботев "На прощаване")

А ти, що си в мене, боже —
мен в сърцето и душата...

(Хр. Ботев "Моята молитва")

У Стамболов не се откриват подобни случаи.

5. Е л и п с а. На мястото на изпусната дума, разбираща се от контекста, Ботев поставя тире:

Кажи ми, сестро, де — Караджата?

(Хр. Ботев "Хаджи Димитър")

6. С л о в о р е д. Когато въпросителната дума не е в началото на въпросително изречение, а в края, пред нея се пише тире, за да се привлече вниманието на читателя върху характера на изречението, напр.:

Сега плачеш — защо, дядо?

(Хр. Ботев "Зададе се облак тъмен")

7. О т д е л я щ о т и р е. Като знак с по-свободна употреба знакът тире се употребява от Хр. Ботев за отбелязване на пауза, която не е обусловена синтактически, а е белег за желанието на поета смислово да акцентува върху следващия израз, напр.:

А сега — дай ръка за ръка
и напред със стъпки по-твърди!

(Хр. Ботев "Делба")

Как нареждат дума по дума —
приказки за стари времена
и песни за нови теглила!

(Хр. Ботев "До моето първо либе")

Съпоставката между употребите на тире в стихотворенията на Ботев и Стамболов ясно показва, че в рамките на простото изречение Ботев в много повече и в много по-разнообразни случаи си служи с този знак. По-разнообразната и богата в синтактично и смислово-емоционално отношение поетична реч у Ботев предполага и по-умело използване на препинателните знаци.

Сложно изречение

Сложното изречение в сравнение с простото разкрива още по-богати възможности за употреба на тирето като знак, с който се отбелязват разнообразни смислово-синтактични отношения. В едни сложни изречения знакът се използва като самостоятелен, а в други сложни изречения е допълнителен знак към запетаята.

1. Самостоятелна употреба на тире в сложното изречение.

Най-широко знакът тире се употребява от Хр. Ботев в безсъюзни сложни изречения, където той сигнализира:

— съединително и съединително-уточняващо отношение, напр.:

Наближи я — пушка гръмна,
кат видя че ѝ засмяна

(Хр. Ботев "Пристанала")

Ей я иде — погледнете

(Хр. Ботев "Пристанала")

Роб бях тогас — вериги влачех

(Хр. Ботев "До моето първо либе")

Да не гледам деца малки

и техните клетки майки,
окол пръте как са късат —
ръце вдигат към главите
и как после ще са мъчат
голи, боси и пребити...

(Хр. Ботев "Зададе се облак тъмен")

— съединително-съотносително отношение, напр.:

Настане вечер — месец изгрее

(Хр. Ботев "Хаджи Димитър")

— съединително-обобщително, напр.:

Ти ще видиш там набити
на прътове, на върлини
на момците ми главите —
избиха са две дружини!

(Хр. Ботев "Зададе се облак тъмен")

— противопоставително отношение, напр.:

Гледам в къщи свещ гори,
вие спите — мен в гръди
силен пламък, ад гори
и гняв ще ма умори

(Хр. Ботев "Ней")

— обобщително отношение, напр.:

Слушам, гледам — сички спят,
спеше си и ти с мъжът

(Хр. Ботев "Ней")

— изяснително отношение, напр.:

Думай, моли са и твърдо вярвай —
бог не наказва когато мрази

(Хр. Ботев "Борба")

— причинно-изяснително отношение, напр.:

Механите са нам тесни —
крещим: "Хайде на Балкана!"

(Хр. Ботев "В механата")

— следствено отношение, напр.:

Сила усещах — що не желаях?

(Хр. Ботев "Майце си")

Патриот е — душа дава
за наука, за свобода!

(Хр. Ботев "Патриот")

— следствено-уточняващо отношение, напр.:

Сърце ми веч трепти — ще хвъркне,
ще хвъркне, изгоро, — свести са!

(Хр. Ботев "До моето първо либе")

Ти имаш глас чуден — млада си

(Хр. Ботев "До моето първо либе")

В стихотворенията на Ст. Стамболов също има безсъюзни изречения, но те са малко на брой, а и смисловите отношения не показват онова разнообразие, което срещаме у Ботев. У Стамболов са представени безсъюзни сложни изречения с противопоставително смислово отношение, напр.:

Ако искаш и ти
да станеш кат тях,
мисли за свобода —
ще станеш за смях!

(Ст. Стамболов "Чорбаджийско поучение")

И аз го послушах —
не станах богат!...

(Ст. Стамболов "Бащин съвет")

Хр. Ботев отделя подчиненото изречение от главното с тире, когато желае да отбележи пауза, а чрез нея пък да обърне по-голямо внимание върху съдържанието на следващото изречение. В някои случаи подчиненото изречение започва не с подчинителния съюз (съюзна дума), а с друга изреченска част.

Примери:

Да изпълним дума заветна —
на смърт, братко, на смърт да вървим!

(Хр. Ботев "Делба")

Като брата си ще станат —
силно да любат и мразат...

(Хр. Ботев "На прощаване")

Ти излез, майко, послушай
със моите братя невръстни
моята песен юнашка —
защо и как съм загинал
и какви думи издумал...

(Хр. Ботев "На прощаване")

Дето нас млади пропъди
по тази тежка чужбина —
да ходим да се скитаме
немили, клетки, недраги!

(Хр. Ботев "На прощаване")

Вдъхни всекиму, о, боже!
Любов жива за свобода —

да се бори кой как може
с душманите на народа

(Хр. Ботев "Моята молитва")

Смисловата актуализация на подчиненото изречение, отбелязвана с тире, не е присъща на поетическия език на Ст. Стамболов.

2. Тире след запетая. В стихотворенията си Хр. Ботев използва знака тире след запетая в сложно съчинено изречение, когато простите изречения, обединени в него, образуват по-малки смислово-синтактични цялости, напр.:

И самодиви в бяла премяна,
чудни, прекрасни, песни поемнат, —
тихо нагазват трева зелена
и при юнака дойдат та седнат

(Хр. Ботев "Хаджи Димитър")

Да забравя род свой беден,
гробът бащин, плачът майчин, —
тез, що залъкът наяден
грабат с благороден начин

(Хр. Ботев "В механата")

"Горо, горо, майко мила,
толкоз годин си хранила
мене, горо, юнак стари
со отбор момци и другари, —
храни, горо, таквиз чеда

(Хр. Ботев "Пристанала")

Запетаята отделя едно от друго простите изречения в състава на сложното съчинено изречение, а тирето смислово-синтактичните отношения между отделните смислово-синтактични цялости. В горните примери отношението е най-общо съединително, но в други случаи може да бъде съпоставително, противопоставително, обобщително, напр.:

Третя го в уста целуне бърже, —
и той я гледа — мила, засмяна!

(Хр. Ботев "Хаджи Димитър")

Юнакът лежи, кръвта му тече, —
вълкът му ближи лютата рана,
и слънцето пак пече ли — пече!

(Хр. Ботев "Хаджи Димитър")

Гора зашуми, вятър повее, —
Балканът пее хайдушка песен!

(Хр. Ботев "Хаджи Димитър")

Отношението между смислово-синтактичните цялости у Ботев може да

бъде и по-сложно — върху съединителното отношение се наслага причинно или причинно-следствено отношение, напр.:

Остави таз песен любовна,
не вливай ми в сърце отрова, —
млад съм аз, но младост не помна
(Хр. Ботев "До моето първо либе")

И плеснат с ръце, па се прегърнат,
и с песни хвъркнат те в небесата, —
летат и пеят, дорде осъмнат,
и търсат духът на Караджата...
(Хр. Ботев "Хаджи Димитър")

Каж ми, пак ми земи душата, —
аз искам, сестро, тук да загина!
(Хр. Ботев "Хаджи Димитър")

В петте стихотворения на Ст. Стамболов, включени в "Песни и стихотворения", съчетанието от запетая и тире е често използвана практика, но в смислово-синтактично отношение тя е твърде еднообразна и не винаги е достатъчно добре мотивирана. За да поясняване на мисълта ми, е достатъчно да бъдат разгледани случаите на употреба на запетая и тире в "Пиеница". То започва така:

Не ми са, момци, смейте,	че хода бос, упърпан,
че съм болнав и стар,	небръснат, неумит;
че винцето обичам,	що нещо съм претеглил,
че пия го за цяр, —	що съм въ светът видял!

Разделянето на еднородните съподчинени изречения на две смислово-синтактични цялости не е достатъчно мотивирано, т. е. тирето може да отпадне, без да пострада от това мисълта на автора.

Или:

Тъгите да забрава,	че аз ща ви попея
да стана силен, млад, —	от вашите песни...

И тук мотивът за поставяне на тире след запетаята не е достатъчно добре мотивиран смислово. Очевидно Ст. Стамболов не умее да използва пълноценно възможностите на съчетанието от запетая и тире за отбелязване на някои по-специални смислово-синтактични отношения.

Изречения с пряка реч

В поезията пряката и авторската реч се разполагат на един и същ ред, но се разграничават посредством тире, напр. у Ботев:

Той ли? — кажи ми. Мълчи народа!
(Хр. Ботев "Елегия")

В друг случай пряката реч е поставена в кавички, а тирето отделя от нея авторската реч:

И нея светът до днес повтаря —

"Бой се от бога, почитай царя"

(Хр. Ботев "Борба")

"Блазе й — би казал — живей овцата

и от народът мой по-честито!"

(Хр. Ботев "Гергьовден")

В стихотворенията на Ст. Стамболов при пряка реч не се среща употреба на тире. След авторските думи има двоеточие, а самата пряка реч е оградена с кавички.

Анализът на употребите на препинателния знак тире в "Песни и стихотворения" позволява да се направи извод, че поетическият синтаксис на Хр. Ботев е изключително сложен и разнообразен, което пък е обусловено от обема и съдържанието на смислово-синтактичните отношения в простото и в сложното изречение, както и от някои допълнителни смислови и емоционални акценти. Ботевият синтаксис е изисквал по-широко и творческо използване на възможностите на тирето като препинателен знак с по-свободна употреба. Заслугата на Ботев за разширяване и разнообразяване на значенията и употребите на тирето в поетическия синтаксис са извън всяко съмнение. Другарят му Ст. Стамболов, участващ с пет творби в "Песни и стихотворения", показва добро за времето си познаване на българската пунктуация, но по-опростеният му синтаксис не изисква толкова широко използване на този препинателен знак. Стамболов се е повлиял от Ботевата пунктуация и най-вече от употребата на тире, но не винаги е успял целесъобразно и умело да се възползва от функционалните възможности на препинателния знак.

БЕЛЕЖКИ

¹ Р. Ницолова. Съвременна българска пунктуация. С., 1989, с. 6; Р. Русинов. Основи на пунктуацията в съвременния български книжовен език. — В: Практикум по правопис и пунктуация. В. Търново, 1978, с. 104.

² Р. Ницолова. Цит. съч., с. 5.

³ Хр. Ботев. Събрани съчинения в три тома. Т. 1. Под ред. на Цв. Унджиева. С., 1976, с. 168.

⁴ П. Диневков. Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова. — В: Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова. Юбилейно фототипно издание, посветено на 100-годишнината от гибелта на Христо Ботев. С., 1976, с. 5.

⁵ Пак там, с. 6—7.

⁶ Й. Груев. Основа за българска граматика. Фототипно издание. С., 1987, с. 133.